

SOCIALISTISK LEGALITET OCH RÄTTSSTATEN¹

Av professor HAROLD J. BERMAN
Harvard University

At logum skal land vort byggja, en eigi at ulogum eyda. (Med lag skall man bygga vårt land och icke ödelägga det med olag.) Efter återupprättandet av en intellektuell kontakt mellan den kommunistiska världen och den västra är ett av huvudämnena i diskussion och debatt relationen mellan den kommunistiska uppfattningen av socialistisk legalitet och den västra världens begrepp »rättsstaten».

Dessa två uppfattningar, eller ideal, kämpar i vår generation med varandra om världsherraväldet. Jag avser att undersöka vad de har gemensamt och vari de skiljer sig från varandra.

De står båda i motsatsställning till godtyckligt våld. De nuvarande ledarna i Sovjet har fördömt, som »grova kränkningar av den socialistiska legaliteten Stalins insättande av sin egen personliga vilja i stället för rättskipning, hans sätt att beordra avrättningar efter endast en skuggprocess, sättet att döma mängder av människor till frihetsförlust genom hemliga (administra-

tiva) procedurer och liknande terroraktioner. I Sovjets juridiska och politiska litteratur används frasen den socialistiska legaliteten som representerande idén om en rättvis rättegång, för den anklagades rätt att överklaga, lagarnas offentlighet, doktrinen *nullum crimen, nulla poena sine lege*, noggrannare kontroll av lagligheten i administrativa förfaranden, och även en viss grad av underställande av högsta partiledningen under konstitutionella och legislativa inskränkningar. Helt säkert har den västerländska uppfattningen om rättsstaten liknande bibetydelser.

De flesta västerlänningar förväntas, när de får veta att lag i betydelsen regelrätta processer, opartiskt bedömande i tvistemål, fasta normer och dessutom institutioner för lagens efterlevnad, såsom dommarkår, advokater och andra juridiska tjänstemän — spelar en mycket viktig roll i Sovjet, och gjorde så under Stalins tid också! Faktum är att det är möjligt att låta despoti och tyranni råda i vissa kretsar, i synnerhet beträffande politik på högsta nivå och i ideologiska frågor, och på samma gång upprätt-

¹ Offentlig föreläsning vid Stockholms högskola, Lunds och Uppsala universitet den 5 och 6 mars 1958.

hålla en rättsordning inom andra områden av samhället. Under Stalins tid, liksom idag, kunde vem som helst i Ryssland som besökte sovjetiska domstolar se advokater eller parterna själva diskutera fallen — icke endast i brottsmål utan även i civilmål rörande rättigheter till bostadsutrymme, lönefordran, ersättning till hantverkare, skilsmässa och underhåll, författararvoden, och en mängd andra frågor. Ungefär åttio procent av alla fall inför sovjetdomstolar är civilmål, och den lag man vädjar till i sådana fall har mycket gemensamt med västerländsk rätt — den är faktiskt till stor del utarbetad efter västerländska förebilder. Det är också värt att notera att ett speciellt slags domstolar avgör kontraktsmål mellan statliga affärsföretag och att ungefär 400 000 sådana fall förekommer varje år.

En gång i tiden fördömde faktiskt den offentliga sovjetdoktrinen lagen som en »borgerlig fetisch» dömd att försvinna med socialismens införande. Planhushållningen, menade man, skulle eliminera pengar som värdemätare; den privata äganderätten skulle uppslukas av kollektivism; befriad från kapitalistisk ideologi skulle familjen inte längre vara underkastad lagar beträffande äktenskap och skilsmässa; brottslighet skulle behandlas som en mental rubbning. Det bestämdes att innan detta idealtillstånd hade uppnåtts måste den lagstiftning som fortsatte att existera

behandlas som ett instrument för kommunistpartiets politik och måste besitta »största elasticitet».

Denna doktrin predikades inte endast, utan tillämpades i praktiken — speciellt under det tidiga trettioåret — med fruktansvärda konsekvenser. Den avtagande respekten för lagen ledde inte endast till allvarliga avvikelser inom rättskipningen utan hade betydande återverkan på brottmålsfrekvensen, speciellt inom ungdomsbrottsligheten. Äganderätten gavs otillräckligt skydd med skadliga följder för arbetsviljan och för uppfinningar i syfte att finna nya produktionsmetoder. Bland statliga affärsföretag blev det en allvarlig nedgång i kontraktdisciplinen, dvs. behörig hänsyn till det önskvärda i exakta kontraktformuleringar och dessas efterlevnad.

1936 ägde en häftig reaktion rum mot vad man senare fördömde som legal nihilism. Denna rörelse sammanföll med en återgång till konservatism på många områden: familjeintegritet, traditionerna kring Rysslands förflutna, militär hederskodex, egendomsförvärv, och mycket annat av vad som förut stämpats som »kapitalistiska reminiscenser», blev plötsligt respektabelt och har så förblivit. På samma gång stod det klart att planhushållningen inte kunde fungera utan ett högt utvecklat rättssystem, och att rätten är ett nödvändigt medel att bevara stabiliteten inom samhället. Vysjinskij stämplade tidigare för-

sök att inskränka rättssystemet till ekonomiska och politiska frågor som en »vänsteravvikelse». Kontrakt; egendom i form av hus, möbler och pengar; skilsmässolagar; liberala arvslogar; oberoende rättsinstanser; advokatens plikt att tillvarata sin klients intressen — allt detta hyllades som fundamentala principer inom den sovjetiska socialismen!

Men på samma gång som man hyllade denna återgång till »lagarnas stabilitet», som Stalin kallade det, och strikt socialistisk legalitet, pågick ändå de grymma likvidationerna av hundratusentals människor, misstänkta för politisk och ideologisk opposition, vanligen utan ens en skenrättegång.

Existensen av politisk terror under Stalin har för många undanskynt det faktum att det samtidigt existerade en rättsordning inom de icke politiska områdena. Betydelsen av den stalinistiska emfasen på lagarnas stabilitet inom de icke politiska områdena är idag klart uppenbar, när lagreformer både på det politiska och det icke politiska planet tjänar som ett mycket viktigt medel att befrämja populariteten och effektiviteten av hans efterträdare styrelse.

Många och mycket av lagreformerna från de fem sista åren innebär inte en fundamental avvikelse från stalinistisk politik från 30-talets mitt, utan är snarare en snabb utveckling av tendenser som fanns redan på Stalins tid. Sålunda före-

bådades redan 1951 slopandet av restriktioner angående arbetarnas rätt att byta anställning. Ökad vikt lagd vid skyddet av den anklagade vid brottmål, den skarpa kritiken av den beryktade doktrinen om analogisk lagtillämpning i brottmål och reducering av straffet för vissa mindre allvarliga förseelser osv. kunde mycket väl ha förekommit även om Stalin fått leva.

Å andra sidan innebär verkligen de senaste lagreformerna på det politiska planet en fundamental förändring av den stalinistiska doktrinen. Frigivande och rehabilitering av mer än en million politiska fångar och fördomandet av de missbruk av lagen varmed de blev dömda, reducerandet av hemliga polisens maktbefogenheter, slopandet av hemliga administrativa rättegångar, eliminerandet av speciella domstolsprocesser för vissa fall av kontrarevolutionära brott — — — dessa och andra reformer innebär ett löfte av regimen att endast verkliga fiender och icke sådana som är endast potentiella fiender skall dömas. Den förr tillämpade skillnaden i behandlingen av politiska och icke-politiska fall — t. ex. Vysjinskijs doktrin att en obekräftad bekrännelse är tillräcklig bevisning i fall av kontrarevolutionär verksamhet, fastän ej i andra fall — har nu förkastats. Lagstiftningens begränsningar av all slags opposition har förblivit sträng, men de tillämpas inte längre godtyckligt.

Jag har diskuterat de tendenser

till reformer av rättssystemet som ägt rum sedan Stalins död endast i syfte att klargöra att det kommunistiska uttrycket socialistisk legalitet har vissa viktiga likheter med den västerländska uppfattningen om rättsstaten. Inser vi icke likheterna förstår vi icke skillnaderna. Men det är främst skillnaderna som jag här vill ägna mig åt.

Den första skillnaden är att inom det sovjetiska systemet har högsta ledningen — dvs. de femton medlemmarna av det kommunistiska partiets presidium eller blott två eller tre av dessa — så stor auktoritet att de kan ändra lagen efter egen vilja; hur mycket man därför än insisterar på lagenlighet inom rättegångsförfarandet, så förblir högsta ledningen i grund och botten rättsordningens herrar, icke dess tjänare.

Autokrati är, som jag ser det, oskiljaktigt förbundet med det politiska systemet i Sovjet. Bolsjevikerna är av övertygelse anhängare av centralisering. Autokrati är icke nödvändigtvis oförenligt med begreppet rättsstat i ett samhälle i vilket autokratens ekonomiska kontroll starkt begränsas (t. ex. genom spridningen av feodala gods) och i vilket kommunikationerna är så långsamma att hans politiska auktoritet i praktiken måste grundas på tradition och tyst överenskommelse. Den moderna autokratin som kan ingripa nästan med blixstens hastighet var som helst inom en stor kontinent kan visserligen böja

sig för lagen, men den är inte bunden av den ty den kan alltid låta ändra den med ett ögonblicks varsel.

Vi kan emellertid inte lämna detta problem utan att klargöra en sak. Vi får inte glömma att i *det långa loppet* även Sovjets ledning äger sin auktoritet i traditionen och i tyst överenskommelse och att den är utsatt för ett betydande tryck underifrån. Detta var fallet även på Stalins tid. Idag är det än mera uppenbart så. Vi bevittnar måhända faktiskt den första begynnelsen till hur kommunistiska partiets centralkommitté får kontroll över sitt presidium. Ehuru det är allt för tidigt att göra ett slutligt omdöme, finns tecken till att Centralkommittén måhända har skaffat sig befogenhet att ytterst bestämma fördelningen av auktoriteten inom presidiet. Om så är fallet, är detta det första steget mot konstitutionalism. Dock är det ett ringa sådant i vad det gäller begränsandet av högsta ledningens lagstiftande befogenheter.

Där finns en andra skillnad mellan den västerländska uppfattningen av rättsstaten och den kommunistiska uppfattningen av socialistisk legalitet, som jag tror går än djupare än existensen av autokrati inom kommunismen. Sedan 1500-talet har västerlandet hävdat att rättens funktion är att lösa konflikter mellan individer och mellan individer och staten, och vidare att stödja den individuella självkän-

lan och individens vilja, samt att den måttstock enligt vilken sådana konflikter lösas och individuella rättigheter förverkligas, ger en fundamental enhetlighet åt samhället och är den grund på vilken staten själv vilar.

Sovjets idé om rättens natur och funktioner är helt annorlunda. För Sovjets författare är rätten främst ett medel att mobilisera samhället, att organisera den kollektiva viljan, att öva och uppfostra folket till att fullgöra samhällets revolutionära uppgift. Sovjetstaten är inte den moderna västerländska sekulariserade staten; den är inte en rättsstat i den betydelsen att den är grundad på rätten, den är snarare en religiös stat, i den betydelsen att den är grundad på en mission och en doktrin. Fastän rätten i Sovjet hålls mindre i helgd än i västerlandet spelar den å andra sidan en mycket mer aktiv, en mycket mer dynamisk roll än i väst. Den är ett instrument varmed ledningen medvetet försöker omskapa hela samhället.

I en sådan stat har rätten en annan utgångspunkt än i en stat grundad på individens frihet. Sovjets lag grundar sig på plikter, icke på rättigheter. Dess utgångspunkt är inte individens fria vilja utan syftet att disciplinera den individuella viljan — den har inte karaktären av ett kontrakt, den är en strafflag. Staten skänker individen hans rättigheter som en nåd för att uppmuntra honom till att vara en lojal,

idogt arbetande, vädisciplinerad och ärbar medborgare. Den laglydige medborgaren är inte vår traditions mogna, rationella och självständiga individ, som känner till sina rättigheter och står eller faller med sina egna krav och sitt eget försvar, han är snarare en ungdom som skall uppfostras, disciplineras, skyddas eller straffas.

Jag kan inte sluta utan att referera till ett uttalande som gjordes i juni förra året av chefredaktören för en ledande polsk juridisk tidskrift. Han sade att »en jurists moraliska rätt att uttrycka åsikter om förhållanden rörande människor som lever i andra länder beror på det sätt på vilket han uppfyller samma plikt i sitt eget land och bland sitt eget folk».

Jag hoppas att jag utan förmätenhet kan säga att jag här inte känner att jag inte är ibland mitt eget folk. Vi i väst delar en gemensam juridisk tradition. Jag vill säga om vår juridiska tradition att den har blivit utmanad av den kommunistiska rättsuppfattningen. Ty striden mellan dessa två rättsuppfattningar — å den ena sidan den mer individualistiska och mer passiva uppfattningen, och å den andra sidan den mer kollektivistiska och mer dynamiska uppfattningen — äger rum inte bara i världen i stort utan även inom varje land. Intet samhälle kan leva endast av individualism. Varje samhälle måste leva som en gemenskap, med ett gemensamt mål. Också hos oss tjänstgör

rätten som ett medel att mobilisera samhället. På samma gång hotar också centraliseringen och administrationen att kväva oss. Detta är en strid som äger rum i varje land, inom varje grupp, inom varje människa. Om jag får lov att säga så, är det på grund av vår överdrivna individualism och vår överdrivna rationalism som vi ställs inför kommunismens dom och utmaning.

Likväl är det krafter igång inom de kommunistiska länderna som tyder på en reaktion mot det förflutnas överdrivna kollektivism och överdrivna dynamik. Jag talar inte bara om vad som just nu händer i Polen utan även om vad som händer i själva Ryssland. En nyligen utkommen roman av sovjetförfattaren Leonov uttrycker mycket klart det ryska folkets krav på ett återvändande till konservativa princi-

per. Hjälten i boken, som kallas »Rysk skog», är professor i skogs vetenskap och ägnar sitt liv åt att bevara skogar. Han anklagas av sina fiender för att vara romantiker och för att opponera mot de socialistiska framstegsarbetet och skickas till ett arbetsläger. Men till slut triumferar han. I ett av bokens skarpaste avsnitt angriper professorn dem som skulle hugga ner skogarna under åberopande av den ekonomiska utvecklingen. »En skog — säger han — kan inte åstadkommas inom en femårsplan.» Naturligtvis är skogen symbol för de djupt rotade traditioner vilka endast kan byggas upp genom generationer — — — en symbol framför allt för rätten i dess djupaste mening. Också i Ryssland finns det idag människor som säger: Land skall med lag byggas, icke lagalöst öde läggas.